

СПРАВИ ПРО СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ В ПРАКТИЦІ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ОКРУЖНОГО СУДУ

В статті проаналізована проблема розгляду справ про селянські заворушення військово-судовими установами Російської імперії. Розглянуто державну політику застосування щодо селянських справ матеріальних та формальних норм військово-кримінального законодавства особливості винесення та сутність вироків.

Ключові слова: селянські бунти, військово-судові установи, кримінальне законодавство, вирок з кримінальних справ.

Проблема стосунків селянської громади з державною владою як певною абстрактною для неї системою та її носіями не є новою проблемою для історичної науки. Загалом селянський бунт ставав об'єктом наукового розгляду низки робіт дореволюційних, радянських та сучасних вчених¹. В даній розвідці ми спробуємо дещо змінити фокус дослідження та розглянути стосунки влади та селянської громади через призму діяльності військово-судових установ як елементу каральної системи Російської імперії в роки революційної кризи 1905 – 1907 років. Питання боротьби держави проти селянських рухів особливої популярності набуло в радянській історіографії, проте в цей період воно розглядалося практично виключно в контексті класової боротьби, при чому ґрунтовному аналізу не було піддано а ні мотиви, якими керувалися селяни в ході організації заворушень, а ні органи державної влади в ході їх придушення. Проте проведення подібного роду досліджень краще дало б нам можливість зрозуміти ставлення окремих носіїв державної влади до селянства, а отже і краще зрозуміти особливості державної політики щодо селянських рухів.

В історичній науці так як і у суспільній думці, під впливом в першу чергу радянської історіографії, утвердилася думка про селянські повстання як про справедливий рух трудящих села за свої соціальні права. Слабке місце цього підходу полягає в тому, що він брав за основу визначення бунту соціальні мотиви, при чому повністю ігнорував ментально-психологічну складову названого явища. На думку російської дослідниці С.В.Лур'є, головною причиною селянських бунтів було певне протиставлення селянської общини та державної влади, що проявлялося в діях влади, які явно суперечили селянській картині світу². На думку дослідниці бунт мав три основних стадії: перша, початкова відзначалася підкресленою легітимністю та мирним характером, проте, в тому випадку, якщо селянам хтось спробує чинити супротив або здійснювати інші дії, які не відповідали їхнім уявленням про подальший розвиток подій, селяни починали “забастовку”, при чому в їх уявленні цей термін означав розгроми та пограбування маєтків, заводів та економій. Якщо ж бунт не було зупинено на цій стадії, селяни переходили до прямого насилля, що могло закінчитися вчиненням жорстокостей і навіть відвертих звірств по відношенню до осіб, яких селяни вважали своїми ворогами. Після завершення цієї, найвищої стадії, наставала апатія³.

Київським військово-окружним судом, за період 1905 – 1907 років було розглянуто близько 15 справ про селянські заворушення (в ході роботи над фондом суду в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві було виявлено матеріали 12-ти справ).

Аналіз названих справ показав, що причини початку селянських заворушень були досить різноманітними. Скажімо протести селян с.Майданецького Уманського повіту, що закінчилися розгромом двох заводів, були спричинені чутками про те, що місцевий священник начебто на якомусь з'їзді заявляв, що місцевим селянам живеться добре і землі вони не потребують⁴;

повстання селян в м. Шостці було викликано арештом місцевого вчителя Євтушенко⁵, а селян с. Гуського Путивльського повіту – арештом односельців⁶. При чому у деяких випадках селян зовсім не турбували причини арештів, скажімо в с. Гремячі селяни напали на поліцію через арешт двох п'яних односельців, які порушували громадський порядок біля винної лавки⁷; селяни села Морозівка Літинського повіту збунтувалися через поліцейську заборону випасати худобу на поміщицьких полях, при чому вони, відповідно до традиції, вважали, що оскільки конюшину вже було викошено, ніяких збитків від цього завдано не буде, а отже і заборона незаконна⁸; в селі Маївці Ямпільського повіту селяни були обурені вчиненими поліцією знущаннями над їхніми малолітніми односельцями⁹.

Серед селянських бунтів періоду революційної кризи 1905 року, справи щодо яких розглядалися військово-окружними судами, можна виділити два основних типи. Для першого характерним було поєднання протестних акцій зі знищенням або привласненням чужого майна, для другого типу майновий аспект не мав превалюючого характеру, його головною ознакою було посягання на життя та здоров'я, як правило посадових осіб.

Для того, щоб зрозуміти особливості застосування судами засобів кримінальної репресії, розглянемо які саме дії мали місце під час бунту. В якості прикладу розберемо заворушення, що мали місце в с. Майданецькому Уманського повіту Київської губернії 27 грудня 1905 року. Натовп селян, шукаючи священика, про необачні вислови якого згадувалося вище, підійшов до цукрового заводу, на території якого, у заводського бухгалтера в той час гостював названий священик. Паралельно натовп спочатку не допустив до роботи робітників заводу, які йшли працювати в нічну зміну, а потім вигнав решту робітників¹⁰. Підійшовши до квартири бухгалтера селяни витягли звідти священика, побили, а потім потягли в село¹¹. Хоча здавалося цілей досягнуто, оскільки головного кривдника покарано, погром на цьому не закінчився. На наступний ранок селяни рушили до винокурного заводу та економічного двору княгині Долгорукої. При чому було не лише розгромлено завод та знищено устаткування, але селяни встигли прихопити з собою 100 відер (біля 1230 л.) спирту. Постраждали і квартири службовців. В квартирі хіміка Хехловського було розгромлено письмовий стіл, піаніно, розірвано матраци та важкими гирями розламано два крісла¹². Підійшовши до квартири директора натовп вимагав видати викуп за відмову від погрому, за що отримав 5 карбованців готівкою¹³. Загалом збитки винокурного заводу склали 16 – 18 тис. карбованців¹⁴. Після розгрому винокурного заводу селяни пішли громити цукровий завод. Загалом було викрадено 600 пудів цукру піску та 30 мішків по 6,5 пудів в кожному розфасованого цукру¹⁵, зламано сейф в канцелярії заводу звідки було викрадено всі гроші¹⁶. Було розграбовано майже всі квартири службовців заводу¹⁷. Погром закінчився о 3 годині дня, після чого на території заводу залишилися в основному жінки, які продовжили розтягувати заводське і приватне майно¹⁸. В ході проведених поліцією обшуків приватні речі, викрадені під час погромів, було виявлено в багатьох селянських хатах¹⁹. Настрій селян підігрівали чутки про те, що “якщо не розбивати заводів то і землі не дадуть”²⁰ або, що “вийшов такий закон, що і в батька рідного можна землю відібрати”²¹.

Отже, перед нами типовий бунт з усіма його особливостями: виникнення під впливом безпідставних чуток про переділ землі, підсилених заявою місцевого священика, який в подальшому отримав стихійний і неконтрольований розвиток. Бунт розпочався як цілком мирна акція (не допустити до роботи працівників заводу та поговорити зі священиком), але згодом переріс у неконтрольовані події з насиллями та грабунками. Зазначимо, що описані заворушення безперечно мали низку суб'єктивних та об'єктивних причин, проте в зв'язку з тим, що з матеріалів судових справ практично неможливо встановити наскільки такі фактори як, скажімо, тяжкий матеріальний стан підсудних, могли впливати на вирок, соціально-економічні причини, які призвели до заворушень ми розглядати не будемо.

В описаному випадку ми маємо справу з бунтом, без чітко виражених насильницьких дій. У деяких випадках розлючені селяни могли просто вбити осіб, дії яких призвели до початку бунту. Скажімо під час заворушень в с. Мокрому було вбито сина поміщика, причому на думку експертів, в якості знаряддя вбивства було застосовано звичайну сапку, під час заворушень в с. Гуському було вбито урядника і скалічено пристава, під час заворушень в с. Маївка вбито поліцейського стражника і ще декільком особам нанесено тяжкі побої, під час заворушень селян в маєтках поміщиків Бебутових в Курській губернії було підпалено будівлі маєтку, в яких

перебувала вся родина поміщика, при чому селяни оточили дім і не дали жодній людині можливості залишити палаючу споруду²².

Також треба зауважити, що характерною особливістю цих справ був надзвичайно високий ступінь суспільної небезпечності інкримінованих діянь. Лише у двох справах, хоча дії селян не можна характеризувати інакше ніж насильницькі, не було фактів нанесення тілесних ушкоджень. У решті випадків мали місце або поранені, або загиблі, при чому як з боку представників влади, на яких селяни зазіхали, так і з боку самих селян. Тому немає нічого дивного у тому, що слідство і прокуратура вбачали в діяннях селян елементи складів злочинів передбачених такими тяжкими статтями як 263, 269¹, 1453, 1459 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 року (далі – УПКВ), 18 Положення про охорону державного порядку та суспільного спокою та 279 Військового статуту про покарання, які передбачали досить суворі покарання, в тому числі каторжні роботи та смертну кару. Лише стаття 269¹ може розглядатися як стаття з досить м'якою санкцією, оскільки мінімальний термін ув'язнення передбачений цією статтею не перевищував 4 місяців.

Реакція як місцевої, так і центральної влади на подібні злочинні діяння була очевидною: знайти і максимально жорстко покарати винних, при чому зробити це в найкоротші терміни. Однак той факт, що положення, якими регламентувалися особливості повноважень влади в умовах запровадження надзвичайного стану у питанні визначення підсудності, давали дуже широкі повноваження місцевим адміністраторам та фактично не створювали універсального порядку щодо розгляду певних категорій справ, так і не давши можливість створити з цього питання певну стійку практику. Дійсно, якщо проаналізувати склад фонду Київської судової палати, то ми можемо побачити серед справ, які розглядалися цією установою протягом 1905 – 1909 років і справи про масові селянські заворушення, про напад на чинів поліції і навіть на військові караули, при чому, скажімо, справи про супротив чинам поліції були зовсім не поодинокими²³. Тобто, навіть ті справи, в яких була наявність складу злочину передбаченого статтею 18 охоронного положення, зовсім не були монополією військово-окружних судів. Таким чином можна стверджувати, що застосування центральною та місцевою владою військово-судових установ як інструменту боротьби проти селянських рухів мало вкрай непослідовний та суперечливий характер і залежало, судячи з усього, від ситуації, що складалася в певний історичний момент.

У питанні вироків чи не найбільше проявилася непослідовність Київського військово-окружного суду як каральної інституції. За виявленими у фондах названої судової установи справах про селянські заворушення проходило 255 осіб. Характерною особливістю селянських процесів був досить високий, навіть як для судів загальної юрисдикції, відсоток виправданих. Загалом співвідношення виправданих до засуджених складало 66% до 34%. Щоправда треба зауважити, що цей показник міг досить сильно коливатися. Скажімо, за справами про заворушення селян в Золотоншському повіті та в с. Латашевому всіх підсудних було виправдано, в той час як за справами про заворушення селян в Рижавській економії та в с. Маївка відсоток виправданих складав лише 25 %, а за справою про селянські заворушення в с. Гремячі – 27 %. Щоправда, в значній мірі високий відсоток виправданих досягнуто за рахунок великих справ зі значною кількістю фігурантів типу Золотоношської, Степнянської або Майданецької, за якими середній відсоток виправданих коливався від 70 до 100 %. Якщо розглянути окремо справи, за якими кількість підсудних не перевищувала 20 осіб, то співвідношення виправданих до засуджених складатиме приблизно 49,5 % до 50,5 %, а якщо взагалі не враховувати справи за якими кількість виправданих доходила до 90 – 100 %, співвідношення складатиме 42,5% до 57,5%, тобто наближається до середнього співвідношення виправданих та засуджених в судах загальної юрисдикції.

Вироки за видами покарань розподілялися наступним чином: питома вага смертних вироків складала біля 1,2 % каторжних робіт – біля 14,8 %, робіт у виправних арештантських відділеннях – 42,0 %, тюремного ув'язнення – 40,8 %, ув'язнення у фортеці – 1,2 %.

При чому смертні вироки не було виконано за жодною справою. Каторжні роботи суд призначив лише за 4 справами, при чому в двох випадках каторгою було замінено смертну кару. Щоправда каторжні роботи призначалися на досить тривалі терміни: від 12 до 20 років. Таким чином, так звані кримінальні (за термінологією УПКВ) покарання, було призначено приблизно

16% від загальної кількості засуджених. При цьому треба враховувати, що з 13 справ із селянських заворушень, які розглядалися Київським військово-окружним судом, по 8 суд визнав підсудних винними за статтями, які передбачали покарання у вигляді смертної кари або каторжних робіт.

Найбільшу кількість селян було засуджено до робіт у виправних арештантських відділеннях та тюремного ув'язнення (загалом майже 83%). Терміни ув'язнення за справами про селянські заворушення коливалися від 3,5 років до 2 місяців. В практиці суду можна простежити стійку тенденцію до призначення підсудним найнижчої можливої міри покарання в межах відповідного ступеня. Наприклад, у Майданецькій справі з 27 селян, вину яких суд вважав доведеною, лише 4 отримали покарання, термін якого на 2 місяці перевищував визначене санкцією статті мінімальне покарання²⁴.

Загалом оцінюючи ступінь жорсткості покарань необхідно зазначити що абсолютна більшість осіб, визнаних винними отримали відносно невеликі терміни ув'язнення. Зокрема, термін до 1 року ув'язнення отримало біля 36 % засуджених, а термін ув'язнення до 2 років майже 67 % осіб. Майже відсутні покарання, що передбачали роботи в виправних арештантських відділеннях або каторжні роботи на термін від 3,5 до 12 років, каторжні ж роботи хоча і призначалися на дуже тривалі терміни, проте, як вже зазначалося, складала відносно невеликий відсоток в системі покарань.

Ще рельєфніше особливе ставлення військових судів до селян проступає на фоні надзвичайно жорстких вироків з політичних справ. Причини подібної м'якості лежать у двох площинах: з одного боку можна говорити про певне особливе ставлення до селянина, як суб'єкту злочину, а з іншого необхідно відзначити вкрай недосконалий слідчий механізм.

Розглядаючи першу причину, варто відзначити, що серед представників так званих "культурних класів" мали місце уявлення про селян як про свого роду великих дітей, які не спроможні самостійно орієнтуватися у навколишньому світі.

Якщо розглядати судові справи можна натрапити на досить цікаві висновки у мотивувальній частині вироків. Скажімо в деяких справах про розповсюдження селянами агітаційних листівок Київська судова палата пом'якшувала вирокі або взагалі закривала справи оскільки судді вважали, що підсудні селяни були настільки нерозвинені розумово що не могли розуміти значення виявленої в них нелегальної літератури²⁵.

Подібний підхід до селян можна побачити і серед представників протилежного, революційного табору. Якщо порівняти революційні прокламації адресовані до селян та до робітників, то можна побачити, що адресовані до селян прокламації нагадують скоріше казки, з якимось повчальним змістом, ніж зразки революційної літератури. Скажімо, На деяких виявлених в 1903 році Київським губернським жандармським управлінням, адресованих селянам прокламаціях РУП, з метою заохочення селян до читання названої літератури було зроблено приписки: "Хто буде це читати, буде золоті мигдалі получати" та "як будуть люди ці листки читати, то не будуть пани і цар панувати"²⁶.

Ставлення до селян як до суб'єктів, які не до кінця розуміли значення скоєних ними діянь підтримувало і російське законодавство. Наприклад, частина 4 статті 134 УПКВ в якості пом'якшуючої обставини розглядало скоєння злочину "по легкомыслию, слабоумию, глупости и крайнему невежеству" частина 3 статті 103 Кримінального уложення 1903 року (образу величності) розглядала як пом'якшуючу обставину скоєння злочину "по неразумению, невежеству или в состоянии опьянения", при чому якщо по першій частині підсудному загрожувало до 8 років каторги, то по 3 не більше 2 місяців арешту. Норми, спрямовані на захист "наївних" селян від "злонамеренных агитаторов", містилися у інших статтях кримінального закону.

Другою причиною такої великої кількості виправданих стали недосконалі методи ведення дізнань та слідства. Зібрані таким чином докази не витримували перевірки у судовому слідстві і, таким чином, справи просто розвалювалися. Наприклад, в травні 1907 року групою селян в с. Лоташевому Звенигородського повіту Київської губернії було скоєно напад на пристава. На рапорті, поданому приставом з цього приводу повітовому справнику, останній наніс резолюцію наступного змісту: "Телеграфувати губернатору і начальнику Губернського жандармського управління. Запросити на 8 травня в 9 годин ранку до села Лоташевого мирового посередника і зібрати сільський сход, викликати також і волосного старшину. Запропонувати приста-

ву прибути 8 травня в 9 годин ранку до села Латошевого з усіма стражниками в повній бойовій амуніції, де чекати мого прибуття...”²⁷. На зібраному сході справник вимагав у селян видачі головних винуватців заворушень, на відмову селян заявив, що в такому разі в селі буде розквартировано роту солдатів та загін кінної сторожі, утримання яких повністю ляже на плечі селян. Через три години селяни таки видали поліції 12 односельців²⁸. Однак проблема полягає у тому, що “помірковані селяни”, які взяли верх на сході, видали не справжніх учасників заворушень, а цілком випадкових людей, які в силу тих чи інших причин не подобалися громаді. При чому, розглянувши справу суд виправдав всіх підсудних не лише у скоєнні злочину, але і у недонесенні на справжніх учасників²⁹. У деяких випадках селяни і самі були не проти видати владі неблагонадійних членів громади. Зокрема, до справи про вищеописані заворушення майданецьких селян долучено надзвичайно цікавий документ – рішення сільського сходу, у якому селяни просили вислати з села 20 осіб, яких вони вважали основними винуватцями заворушень та взагалі особливо небезпечними елементами, від яких можна очікувати і інших злочинних дій³⁰ і цей документ зачитувався в ході процесу як “важливий для розуміння справи” доказ³¹. При чому, у ході судового слідства було виявлено, що до частини зазначених в цьому рішенні осіб обвинувачення пред’явлені безпідставно, суд їх виправдав³². Інколи селян примушували давати свідчення за допомогою фізичного насилля тощо. Зрозуміло, що подібні справи швидко розвалювалися у суді. Щоправда, в доповнення до сказаного треба зауважити, що тиск з аграрних справ на суд з боку влади був значно меншим ніж, скажімо, у справах про політичні злочини, що давало можливість суддям більш-менш об’єктивно розглядати матеріали справи.

Підсумовуючи викладене варто відзначити, що передача справ про селянські заворушення на розгляд військово-окружних судів не набула значних масштабів. Хоча за підрахунками радянських дослідників загальна кількість селянських виступів протягом 1905 – 1906 років на території українських губерній значно перевищувала дві сотні, на розгляд військових судів, тобто в порядку надзвичайної підсудності, було направлено менше двох десятків, решта справ розглядалася судовими палатами та окружними судами. Що стосується названих справ, сам факт передачі їх на розгляд надзвичайної судової інституції, свідчить про наявність в скоєних злочинах якихось екстраординарних обставин, тому вони навряд чи можуть розглядатися як типові для селянського руху загалом.

¹ Шаховской М. Волнения крестьян: Историческая справка. СПб., 1907, – 158 с.; Лось.Ф.Є. Нариси з історії України. Випуск XI. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944, – 230 с.; Історія селянства Української РСР. Том I. – К., 1981, – С. 475; Історія Української ССР в X томах. Том V. Україна в період імперіалізму (Начало XX века). К., – 1983, – 583 с.; Лурье С.В. Историческая Этнология. Учебное пособие для вузов. М., – 1997, – 446 с.

² Лурье С.В. Указ. соч. – С. 325 – 326

³ Там само. – С. 326 – 327

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІУАК). – Ф.316. – Оп.1. – Спр. 341. – Арк. 2 – 2 зв.

⁵ Там само. – Спр. 344. – Арк. 2 зв.

⁶ Там само. – Спр. 350. – Арк. 2.

⁷ Там само. – Спр. 466. – Арк. 2.

⁸ Там само. – Спр. 461. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Спр. 351. – Арк.166 – 166 зв.

¹⁰ Там само. – Спр. 341. – Арк. 2 – 2 зв.

¹¹ Там само. – Спр. 341. – Арк. 2 – 2 зв.

¹² Там само. – Спр. 340. – Арк.168 зв.

¹³ Там само.– Спр. 340. – Арк. 21 – 22.

¹⁴ Там само. – Спр. 341. – Арк.10.

¹⁵ Там само. – Спр. 339. – Арк.13.

¹⁶ Там само. – Спр. 341. – Арк. 3.

¹⁷ Там само. – Арк. 3.

- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – Арк. 13.
- ²¹ Там само. – Спр. 340, – Арк.130.
- ²² Шаховской М. Вказ тв. – С.12.
- ²³ ЦДІУАК, – Ф. 318. – Оп.1. – Спр. 337 – 352, 834, 1336 та інші.
- ²⁴ Там само. – Ф. 316. – Оп.1. – Спр.341, – Арк. 405 – 413 зв.
- ²⁵ Там само. – Ф. 317. – Оп.1. – Спр.2318, – Арк.13 зв – 14; Спр. 2319, – Арк. 13 зв.; Спр. 2324. – Арк. 8 – 8 зв.
- ²⁶ Там само. – Ф. 442. – Оп. 853, – Спр. 4. – Арк. 116 – 116 зв.
- ²⁷ Там само. – Ф. 316. – Оп.1. – Спр.464, – Арк.29
- ²⁸ Там само. – Спр. 464. – Арк. 29
- ²⁹ Там само. – Спр. 464. – Арк.145 – 146 зв.
- ³⁰ Там само. – Спр.339. – Арк.19 зв.
- ³¹ Там само. – Спр. 340. – Арк. 396 зв.
- ³² Там само. – Оп.1. – Спр. 340, – Арк. 407 – 407 зв.

В статье анализируется проблема рассмотрения дел о крестьянских волнениях военно-судебными установлениями Российской империи. Рассмотрена государственная политика применения в отношении крестьянских дел материальных и формальных норм военно-уголовного законодательства, особенности вынесения и сущность приговоров.

Ключевые слова: крестьянские бунты, военно-судебные установления, уголовное законодательство, приговоры по уголовным делам.

Article deals with the problem of Russian empire Martial circuit courts consideration criminal cases about peasant's revolts. In this research the author analyses the state policy adaptation in the case of peasant's criminal cases substantive and remedia rules of military penal legislation, special features of pronouncing and essence of the sentences.

Key words: peasant's revolts, Martial circuit courts, criminal law, suspended sentences.